Krzysztof Krysienieł¹

Specyfika rozwiązań ustrojowych w Bośni i Hercegowinie²

Słowa kluczowe: specjalny przedstawiciel wspólnoty międzynarodowej, kolegialna, 3-osobowa głowa państwa, parlament, sąd konstytucyjny

Keywords: the Special Representative of the international community, the collegiate three-member heads of state, parliament, the Constitutional Court

Streszczenie

Rozwiązania narzucone w porozumieniu pokojowym paraflowanym w listopadzie 1995 r. w Dayton w amerykańskim stanie Ohio powodują, że ustrój Bośni i Hercegowiny można bez wątpienia zaliczyć do najbardziej nietypowych, i to nie tylko w Europie. Począwszy od kolegialnej, 3-osobowej głowy państwa, poprzez specyficzną konstrukcję parlamentu, wybieranego podobnie jak głowa państwa w nie do końca demokratycznej elekcji, na sądzie konstytucyjnym – w skład którego wchodzi obywatele innych państw – kończąc. Szczególną uwagę warto zwrócić ponadto na nietypową konstrukcję państwa, opartą na asymetrycznych jednostkach, na równie specyficzne kondominium, a także na instytucję specjalnego przedstawiciela wspólnoty międzynarodowej, który sprawuje niemal nieograniczoną kontrolę nad wszystkim organami władzy na wszystkich ich szczeblach. Wszystkie te cechy wyróżniają Bośnię i Hercegowinę i powodują, że jej ustrój wymyka się spod jednoznacznej i prostej analizy.

¹ Autor jest doktorem habilitowanym nauk społecznych, profesorem na Wydziale Zamiejscowym w Chorzowie Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu.

² Artykuł jest zmodyfikowaną wersją referatu wygłoszonego podczas VIII Seminarium Badaczy Prawa Konstytucyjnego *Niecodzienne, dziwne, nowatorskie – oryginalne rozwiązania ustrojowe w państwach współczesnych*, Kraków 18–20 września 2013 r.

Summary

Specificity of the constitutional arrangements in Bosnia and Herzegovina

Solutions imposed in peace agreement signed in November 1995 in Dayton, Ohio, USA, make the system of Bosnia and Herzegovina doubtlessly the most unusual, and not only in Europe. Starting from the collegiate three-member heads of state, through specific design of the parliament, elected similarly as head of state in not fully democratic election, ending on the Constitutional Court, which includes foreign nationals. Particular attention should be paid also to the atypical state structure, based on the asymmetric units, to an equally unique condominium, as well as to the institution of the Special Representative of the international community, who holds nearly unlimited control over all government bodies at all levels. All these features distinguish Bosnia and Herzegovina, and make that its system eludes of a clear and simple analysis

I.

Specyficzne, odbiegające od powszechnie spotykanych rozwiązania ustrojowe można wskazać w niemal wszystkich państwach demokratycznych. Ich ukształtowanie jest wynikiem działania wielu czynników – historycznych, kulturowych, cywilizacyjnych i innych. Mało jednak który przypadek można porównać z niezwykle wręcz modelem ustrojowym, który został wprowadzony w Bośni i Hercegowinie w 1995 r. po zakończeniu najkrwawszego od czasów II wojny światowej konfliktu w Europie. W kraju, który po raz pierwszy w swojej historii stał się niepodległym bytem³, nie sięgnięto po sprawdzone w warunkach demokracji zachodnich rozwiązania (jak to miało miejsce w wielu państwach Europy Środkowej i Wschodniej), lecz stworzono oryginalny system polityczny. Miał on za wszelką cenę przyczynić się do podtrzymania kruchego pokoju i stabilizacji po wojnie, uwzględniając jednocześnie w organach i instytucjach władzy skomplikowaną strukturą et-

³ Szerzej o historii ziem Bośni i Hercegowiny zob. np.: N. Malcolm, *Bosnia. A Short History*, London 2002; D. Wybranowski, *Między niepodległością a dezintegracją. Bośnia i Hercegowina w XX i XXI wieku*, Szczecin 2011.

niczną Bośni i Hercegowiny. Tak postawiony cel spowodował, że przyjęty porządek konstytucyjny – pomijając już jego wyjątkowość – nie w pełni odpowiada współczesnym standardom demokratycznym, co samo w sobie jest rzadkim przypadkiem we współczesnej Europie.

II.

Kończące wojnę w Bośni i Hercegowinie porozumienie pokojowe parafowano dnia 21 listopada 1995 r. w położonym w amerykańskim stanie Ohio mieście Dayton, a uroczystie podpisano 14 grudnia tego samego roku w Paryżu. Obejmowało ono 11 artykułów oraz taką samą liczbę znacznie obszerniejszych aneksów, z czego na pierwszy składają się dwie części – A i B⁴. Stronami podpisującymi główny tekst były państwa bezpośrednio zaangażowane w konflikt: Republika Bośni i Hercegowiny, Republika Chorwacji (reprezentując Chorwatów) oraz Federalna Republika Jugosławii (reprezentując Serbów), a na świadków powołano członków specjalnie utworzonej w czasie wojny Grupy Kontaktowej (Stany Zjednoczone, Rosja, Francja, Niemcy i Wielka Brytania) oraz przedstawiciela UE.

Przed przejściem do omówienia konkretnych, uzgodnionych w Dayton rozwiązań ustrojowych należy zwrócić uwagę na aspekt legalności samego porozumienia. Stronami podpisującymi byli prezydenci trzech niepodległych państw, stąd można wyciągnąć wniosek o międzynarodowym charakterze ugody. Jednocześnie wspólnota międzynarodowa nie uznała wojny w Bośni i Hercegowinie jako agresji z zewnątrz⁵. Do parafowania tekstu doszło dzięki silnej presji amerykańskiej delegacji, który to nacisk przerodził się właściwie w dyktat. Stawia to pod znakiem zapytania dobrowolność zawieranego porozumienia⁶. Co więcej – żadna z podpisujących delegacji nie miała odpowiedniego mandatu ani pełnomocnictwa, a dodatkowo repre-

⁴ Pełny tekst porozumienia jest dostępny na stronie: www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=379 (10.08.2013).

⁵ O. Ibrahimagić, *Daytonski put Bosne i Hercegovine*, „Pregled” 2003, nr 1–2, s. 14.

⁶ L. Hladky, *Dwanaście lat po Dayton – rzeczywistość i iluzje*, [w:] *Europejski protektorat? Bośnia i Hercegowina w perspektywie środkowoeuropejskiej*, red. M. Gniazdowski, Warszawa 2008, s. 17–18.

zentowane były podmioty, które nie uzyskały międzynarodowego uznania⁷. I wreszcie – nie do podważenia jest sprzeczność niektórych postanowień porozumienia z Dayton z uchwaloną w 1993 r. rezolucją 819 Rady Bezpieczeństwa ONZ. Według niej jakiegokolwiek zmiany terytorialne dokonane w następstwie groźby użycia siły lub jej realnego wykorzystania, jak też w wyniku czystek etnicznych, będą nie do zaakceptowania i pozbawione podstaw prawnych. Nie mogły więc być brane pod uwagę w rozmowach na temat budowy nowego porządku konstytucyjnego. Takie zobowiązanie podjęte przez organ ONZ wynikało z odwołania się do Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów⁸. Można zatem zrozumieć zdanie części prawników, według których porozumienie pokojowe z Dayton jest sprzeczne z *ius cogens*, czyli z normami międzynarodowymi, od których żadne odstępstwo nie jest dozwolone⁹.

Konstytucja nowego państwa, Bośni i Hercegowiny, była zaledwie Aneks nr 4. Już do zawartości i formy podstawowego porozumienia można mieć wiele wątpliwości, tymczasem w przypadku konstytucji jej legalność stoi pod jeszcze większym znakiem zapytania. Tekst ustawy zasadniczej został opracowany przez Amerykanina Bruce'a Hitchnera (wraz z zespołem), profesora prawa z Uniwersytetu Tufts¹⁰, co stawia pod znakiem zapytania suwerenność kraju. Zawierający konstytucję Aneks nr 4 nie został później ratyfikowany przez żaden właściwy organ Bośni i Hercegowiny, można więc podważać jego konstytuującą rolę. W tym przypadku nie tylko naruszono fundamentalną rolę narodu jako suwerena, ale i ominięto wciąż wówczas obowiązującą procedurę zmiany Konstytucji Republiki Bośni i Hercegowiny¹¹.

Wyjątkowe są też problemy językowe związane z tekstem konstytucji¹². Zaakceptowane w Dayton porozumienie pokojowe wraz ze wszystki-

⁷ N. Pobrić, *Ustavno pravo*, Mostar 2000, s. 19.

⁸ J. Rešidović, *Validity of Dayton Peace Agreement in Light of Articles 53 and 64 the Vienna Convention of the Law Treaties*, „Bosnian Studies: Journal for research of Bosnian thought and culture” 2008, nr 1, s. 27. Szerzej na ten temat zob.: K. Krysiel, *W cieniu Dayton. Bośnia i Hercegowina między etnokracją i demokracją konsocjonalną*, Warszawa 2012, s. 222–225.

⁹ J. Rešidović, op.cit., s. 42.

¹⁰ Zob.: K. Krysiel, *Zasady zmiany Konstytucji Bośni i Hercegowiny*, [w:] *Zasady zmiany konstytucji w państwach współczesnych*, red. R. Grabowski, S. Grabowska, Warszawa 2008.

¹¹ C. Steiner, *Geneza i legitimność Ustawa Bosne i Hercegovine*, „Status” 2006, nr 9, s. 158.

¹² W niniejszym artykule autor opierał się na tekście Konstytucji Bośni i Hercegowiny umieszczonym w: *Kodeks ustavnog prava Bosne i Hercegovine*, red. N. Ademović, Sarajevo

mi aneksami, czyli także z ustawą zasadniczą, miało być opracowane w czterech równorzędnych wersjach językowych: angielskiej, bośniackiej, serbskiej i chorwackiej¹³. Tymczasem istnieje tylko jedna, anglojęzyczna wersja, gdyż odpowiedzialne za dokonanie oficjalnego tłumaczenia organy władz Bośni i Hercegowiny nigdy tego nie dokonały. Z tej przyczyny funkcjonuje kilka nieformalnych wersji konstytucji Bośni i Hercegowiny, co – jak się łatwo można domyślić – rodzi poważne problemy prawne. Jednego z przykładów dokonano w Urzędzie Wysokiego Przedstawiciela i z niego korzysta np. sąd konstytucyjny, czyli organ, który zgodnie z art. VI/3 konstytucji dokonuje jej oficjalnej wykładni i stoi na jej straży. Czyni to, opierając się na niepewnej pod względem językowym (prawny w tym momencie pomijając) podstawie¹⁴.

Trzymając się tego wątku, można wskazać na kolejny paradoks, rzutuający na postrzeganie ustroju Bośni i Hercegowiny. Otóż w 2009 r. dokonano jedynej jak do tej pory nowelizacji konstytucji daytońskiej. Zgodnie z procedurą tekst nowelizacji ukazał się oficjalnym piśmie „Službeni glasnik Bosne i Hercegovine” w trzech językach – bośniackim, serbskim i chorwackim. Nie uchwalono natomiast wersji anglojęzycznej. Podsumowując – przyjęto poprawkę konstytucji w językach, w których jej tekst oficjalny nie istnieje, pomijając ten, w którym opracowano jedyną oficjalną wersję ustawy zasadniczej¹⁵.

Wspominając powyższą nowelizację konstytucji, warto wskazać na jeszcze dwa aspekty bośniacko-hercegowińskich rozwiązań ustrojowych. Po pierwsze, tekst ustawy zasadniczej nie zawiera postanowień odnoszących się wprost do kwestii ewentualnego uchwalenia zupełnie nowej konstytucji, a po drugie, obowiązująca procedura jej nowelizacji jest napisana w sposób bardzo niejasny¹⁶. Następstwem takiego stanu rzeczy było to, że przez długi

2012 (tłumaczenie własne).

¹³ Wprawdzie te trzy ostatnie języki cechują się bardzo dużym podobieństwem i nie występuje między posługującymi się nimi mieszkańcami bariera, a różnice mają często minimalny charakter, to ze względów czysto politycznych delegacje trzech stron konfliktów zażądały wersji w swoich językach. Zob.: *Provedba jednakopravnosti. Odluka o konstitutivnosti naroda u Bosni i Hercegovini*, „Izveštaj ICG za Balkan”, Sarajevo–Brisel 2002, nr 128, s. 21.

¹⁴ *Kodeks ustavnog prava...*, op.cit., s. 11.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Art. X/1: „Konstytucja może być zmieniana i uzupełniana decyzją Skupsztiny Parlamentarnej, wymagającą większości dwóch trzecich posłów obecnych w Izbie Przedstawicielskiej, którzy brali udział w głosowaniu”.

okres trwały dyskusje konstytucjonalistów, jak rzeczona procedura nowelizacyjna powinna wyglądać – czy prawo do jej przeprowadzenia ma wyłącznie Izba Przedstawicielska czy także Izba Narodów. Ostatecznie, choć nie bez poważnych wątpliwości, uznano, że obie izby Skupstiny Parlamentarnej muszą uczestniczyć w nowelizowaniu konstytucji. Brak jest natomiast pełnej zgody wśród konstytucjonalistów do tego, czy parlament Bośni i Hercegowiny może przyjąć zupełnie nową ustawę zasadniczą, jeśli obecnie obowiązująca nie zawiera wprost takich odniesień, a ponadto była fragmentem umowy o charakterze międzynarodowym.

III.

Równie wiele kontrowersji, jak sama konstytucja i proces jej nowelizacji, może budzić określenie formy państwa. Ustawa zasadnicza nie reguluje tego wprost, choć w art. I/3 znajduje się sformułowanie, że Bośnia i Hercegowina składa się z dwóch jednostek (*entities, entiteti*) – Federacji Bośni i Hercegowiny oraz Republiki Serbskiej. Brak jest jednak określenia, czym wspomniane jednostki są i jakim zakresem samodzielności dysponują. Co więcej, mimo tak sformułowanej regulacji konstytucyjnej należy uznać, że w Bośni Hercegowinie *de facto* istnieją trzy podmioty – oprócz dwóch wymienionych jest jeszcze Dystrykt Brčko, utworzony w 1999 r. w wyniku decyzji specjalnie powołanego w tym celu Trybunału Arbitrażowego. Poddając analizie jego pozycję, można uznać, jak zresztą czyni to wielu konstytucjonalistów, że Bośnia i Hercegowina jest krajem „trzech jednostek o dużym stopniu samodzielności”¹⁷, a tylko z powodu niewielkiego obszaru (493 km²) oraz skromnej liczby mieszkańców Dystrykt Brčko nie jest określany mianem „jednostki”, bowiem za wyjątkiem kilku uprawnień (jego przedstawiciele nie mają prawa głosu na centralnym poziomie władzy, brak reprezentacji np. w Skupstynie Parlamentarnej) dorównuje ustrojowej pozycji Federacji i Republiki¹⁸. A wspomniana wcześniej nowelizacja konstytucji w 2009 r. do-

¹⁷ A. Kleibrink, *Federalism in the Balkan – Doomed to fail?*, „L’Europe en formation” 2008, nr 349–350, s. 71.

¹⁸ J. Finci, *Federalna Republika Bosna i Hercegovina*, „Dijalog” 2005, nr 1–2, s. 112. Szerzej na temat Dystryktu Brčko zob.: M. Parish, *A Free City in the Balkans. Reconstructing a Di-*

tyczyła właśnie Dystryktu, gdyż do ustawy zasadniczej dodano nowy ustęp VI/4, w którym zdefiniowano go jako „obszar wspólnego kondominium obu jednostek, mający własny samorząd terytorialny z odrębnymi instytucjami, ustawami i przepisami, a także z uprawnieniami i statutem nadanym na mocy decyzji Trybunału Arbitrażowego”.

Wracając do problemu formy państwa, należy wskazać wielość określeń, którymi próbuje się opisać strukturę wewnętrzną Bośni i Hercegowiny. Spotyka się szereg różnych nazw, takich jak asymetryczna konfederacja, unia dwóch niezależnych podmiotów politycznych, państwo segmentowane, federacja *sui generis*, słaba federacja, niekompletna federacja czy też etniczna federacja¹⁹. Wydaje się, że najdokładniej rzadko spotykaną formę państwa opisuje formuła „asymetryczna federacja”. Wynika to z faktu, że podmioty ją tworzące (oprócz Federacji Bośni i Hercegowiny oraz Republiki Serbskiej nie można też zapomnieć o istnieniu Dystryktu Brčko) charakteryzują się różną strukturą administracyjną oraz stopniem decentralizacji przy dużym zakresie samodzielności²⁰. O jej skali decydują postanowienia konstytucji, która przyjęła zasadę domniemania kompetencji na rzecz jednostek (art. III/3). Podmioty mają prawo przejąć wszystkie te funkcje i uprawnienia, które nie zostały enumeratywnie przyznane w Konstytucji Bośni i Hercegowiny władzom centralnym. Trzeba w tym miejscu podkreślić brak konsekwencji ustrojodawcy, ponieważ w dalszej części tego samego artykułu znalazło się zastrzeżenie, iż możliwe jest przenoszenie dodatkowych kompetencji na rzecz centralnych instytucji państwowych²¹.

Większa z jednostek, Federacja Bośni i Hercegowiny, składa się dziesięciu kantonów²² podzielonych na miasta i gminy, mających status jednostek samorządu terytorialnego. Obejmuje 51% terytorium całego państwa i około

vided Society in Bosnia, London–New York 2010.

¹⁹ N. Pobrić, *Elements of ethnic federalism in the Bosnia and Herzegovina constitutional system*, „Dialogue International Edition” 1998, nr 7–8, s. 99.

²⁰ F. Bieber, *Bosna i Hercegovina poslije rata. Politički sistem u podjelenom društvu*, Sarajevo 2008, s. 72–73.

²¹ O. Ibrahimagić, *Država Bosna i Hercegovina prema evropskim demokratskim standardima*, „Pregled” 2005, nr 1–2, s. 24.

²² Nazwa *kantoni* używana jest w języku bośniackim i serbskim – Chorwaci używają określenia *županije*.

70% ludności²³. Najprawdopodobniej mieszka na tym obszarze 2,3 miliona osób – zdecydowaną większość (70%) stanowią Bośniacy, przy 25% Chorwatów i 1–2% Serbów²⁴. Swoją obecną kształt Federacja zawdzięcza porozumieniu, które zawarto w marcu 1994 r. w Waszyngtonie, oraz uchwalonej wkrótce ustawie zasadniczej. Czystki etniczne w czasie wojny doprowadziły do homogenizacji etnicznej – tylko dwa kantony mają mieszany, bośniacko-chorwacki charakter²⁵. W praktyce politycznej funkcjonują jako „terytorialno-polityczne jednostki dominujących wspólnot narodowych”²⁶.

Kantony bardzo różnią się potencjałem ludnościowym, ekonomicznym i obszarem mimo równej pozycji ustrojowej oraz takiego samego zakresu praw i obowiązków. Fundamentem prawnym regulującym relacje między najważniejszymi organami i instytucjami władzy jest Konstytucja Federacji Bośni i Hercegowiny, wielokrotnie nowelizowana od chwili przyjęcia²⁷. Przyjęto w niej zasadę domniemania kompetencji na rzecz kantonów, co bezpośrednio przyczyniło się do utworzenia „mikro-państw”, dysponujących zaskakująco szerokimi możliwościami prawnymi przy wysoce niewystarczających środkach finansowych i źle działającej, rozbudowanej ponad wszelkie normy strukturze organów władzy. Na negatywny obraz działania administracji rzutuje przede wszystkim konstytucyjny obowiązek zapewnienia przedstawicielom narodów konstytutywnych odpowiedniej reprezentacji politycznej na niemal każdym szczeblu, przy mniejszym znaczeniu kompetencji do sprawowania danego urzędu lub funkcji²⁸.

²³ Brak spisu powszechnego (wielokrotnie już przekładanego – planowane przeprowadzenie w październiku 2013 r.) oraz wiarygodnych danych po wojnie powoduje, że wszelkie informacje dotyczące liczby ludności Bośni i Hercegowiny oraz jej struktury etnicznej, religijnej czy wiekowej mają charakter szacunkowy.

²⁴ *Federation of Bosnia and Herzegovina – A Parallel Crisis*, „ICG Europe Report”, nr 209, 28 September 2010, s. 1.

²⁵ F. Bieber, op.cit., s. 76.

²⁶ M. Kasapović, *Bosna i Hercegovina. Podijeljeno društvo i nestabilna država*, Sarajevo 2009, s. 152.

²⁷ Na podstawie tekstu jednolitego: *Ustav Federacije Bosne i Hercegovine*, [w:] *Kodeks ustavnog prava...*, s. 18–28.

²⁸ Szerzej na ten temat zob.: E. Omerović, *Federacija Bosne i Hercegovine*, [w:] *Država, politika i društvo u Bosni i Hercegovini. Analiza postdejtonskog političkog sistema*, red. D. Banović, S. Gavrić, Sarajevo 2011, s. 459–491.

Z kolei prawnym fundamentem powstania drugiego podstawowego podmiotu Bośni i Hercegowiny stała się uchwalona w 1992 r. Konstytucja Republiki Serbskiej, wielokrotnie później nowelizowana²⁹. Republika uznana na arenie międzynarodowej uzyskała w trakcie rozmów pokojowych w Dayton – wcześniej napotykała na bojkot ze względu na oskarżenia o popełnianie zbrodni wojennych przez jej liderów i podległe im jednostki militarne. W przeciwieństwie do Federacji Bośni i Hercegowiny ta jednostka ma scentralizowany charakter z samorządem terytorialnym działającym tylko na poziomie gminnym. Inna jest także struktura ludnościowa – zdecydowaną większość mieszkańców stanowią Serbowie. Formalnie stolicą Republiki jest Sarajewo, jednak wszystkie organy władzy mieszczą się w największym mieście jednostki, czyli Banja Luce.

Po kolejnych, bardzo licznych nowelizacjach ustawy zasadniczej Republiki Serbskiej, odrzucających np. dyskryminujące nie-Serbów rozwiązania etnokratyczne, jej obecny porządek konstytucyjny można uznać za nieodbiegający zasadniczo od współczesnych standardów demokratycznych. Wyraźnym wyjątkiem jest tylko (albo i aż) jedno postanowienie konstytucji – art. 11 dopuszcza karę śmierci za najcięższe przestępstwa.

IV.

Jedną z najbardziej specyficznych cech ustroju Bośni i Hercegowiny jest obecność specjalnej instytucji nadzorującej w imieniu wspólnoty międzynarodowej wprowadzanie w życie postanowień porozumienia pokojowego. Wysoki Przedstawiciel (High Representative) powołany został na mocy Aneksu nr 10 (Porozumienie o cywilnej implementacji)³⁰, stanowiąc *novum* we współczesnych stosunkach międzynarodowych. Stoi on na czele Biura Wysokiego Przedstawiciela (Office of the High Representative, OHR)³¹. We-

²⁹ Tekst jednolity: *Ustav Republike Srpske*, [w:] *Kodeks ustavnog prava...*, s. 29–37. Tekst dostępny także na stronie internetowej: http://skupstinabd.ba/ustavi/rs/Ustav_bosanski.pdf (10.10.2013).

³⁰ *Agreement on Civilian Implementation*, www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=366 (9.05.2011).

³¹ Powszechnie przyjęło się, że w stosunku do wysokiego przedstawiciela używany jest angielski skrót OHR, który w rzeczywistości odnosi się do jego biura.

dług uzgodnień zawartych w Dayton przekazano OHR kompetencje koordynowania aktywności międzynarodowych agencji cywilnych, budowania struktur politycznych i konstytucyjnych oraz nadzorowania wprowadzania w życie postanowień porozumienia pokojowego³².

W początkowym okresie działalność OHR nie przynosiła oczekiwanych rezultatów, co było następstwem niechęci stron niedawnego konfliktu do podjęcia współpracy. Dlatego na spotkaniu w Bonn w grudniu 1997 r. nadzorująca sytuację w Bośni i Hercegowinie, składająca się z 55 państw i organizacji międzynarodowych, Rada Wdrażania Pokoju³³ zdecydowała się w znaczący sposób poszerzyć kompetencje OHR. Od tej pory wysoki przedstawiciel może: rozstrzygać o miejscu i czasie spotkań wspólnych instytucji, a także przewodniczyć im, wydawać tymczasowe akty prawne o charakterze zastępczym (obowiązujące do czasu zawarcia przez strony porozumienia potwierdzonego przez Radę Ministrów lub Prezydium Bośni i Hercegowiny) oraz podejmować inne kroki potrzebne do realizacji porozumienia pokojowego i poprawy funkcjonowania wspólnych instytucji (w tym dymisjonowanie polityków zajmujących jakiekolwiek stanowisko publiczne, nawet obsadzone w wyborach, podejrzanych o działalność na szkodę procesu implementacji porozumień pokojowych)³⁴. Wysoki przedstawiciel stał się więc aktywnym uczestnikiem sceny politycznej, stojącym ponad wszelkimi organami i instytucjami władzy Bośni i Hercegowiny i niepodlegającym jakiejkolwiek kontroli z ich strony.

„Uprawnienia bońskie”³⁵ rozpoczęły nowy etap funkcjonowania systemu konstytucyjnego Bośni i Hercegowiny, umożliwiając bezpośrednie zaangażowanie się w nim podmiotu zewnętrznego. Co więcej, żaden z organów władzy sądowniczej, łącznie z sądem konstytucyjnym, nie jest uprawniony do kontrolowania decyzji wydawanych przez OHR. Ponadto, zgodnie z art. III Aneksu nr 10, wysoki przedstawiciel i wszyscy jego pracownicy są chronieni immunitetem w pełnym zakresie, co gwarantuje im nietykalność³⁶.

³² S. Turčalo, *Međunarodna zajednica i izgradnja neuspješne države*, „Status” 2008, nr 13, s. 20.

³³ Peace Implementation Council, PIC.

³⁴ N. Smajlić, *Međunarodne organizacije*, [w:] *Država, politika i društvo u Bosni i Hercegovini...*, s. 552.

³⁵ Bonn powers, *Bonske ovlasti*.

³⁶ R. Everly, *Complex Public Power Regulation in Bosnia and Herzegovina after the Dayton Peace Agreement*, „Ethnopolitics” 2006, nr 1, s. 42.

Ingerencja OHR w system polityczny Bośni i Hercegowiny jest niezwykle szeroka i – jak twierdzą krytycy tego rozwiązania – wręcz niedemokratyczna, gdyż od jego postanowień nie można się odwołać, a żaden organ (w tym także powołujący go) nie ma kompetencji nadzorczych ani kontrolnych. Najprościej rzecz ujmując, może on zrobić wszystko, poza zmianą konstytucji daytońskiej. Na mocy decyzji kolejnych osób pełniących funkcję OHR m.in. zmieniono konstytucje obu jednostek, dwukrotnie dymisjonowano członków najwyższego organu władzy wykonawczej, czyli Prezydium Bośni i Hercegowiny (wybranych w powszechnych i bezpośrednich wyborach), tworzone nowe organy i instytucje (w tym sąd Bośni i Hercegowiny) i wielokrotnie zawieszano obowiązywanie przyjętych przez parlament ustaw, wprowadzając w zamian swoje rozwiązania (w latach 1996–2007 OHR narzucił aż 112 ustaw)³⁷. Wprawdzie w ostatnich latach wysoki przedstawiciel rzadziej korzysta ze swoich nadzwyczajnych uprawnień, to jednak wciąż w dowolnym momencie może zaingerować w porządek prawny Bośni i Hercegowiny, co stawia pod olbrzymim znakiem zapytania suwerenność tego państwa³⁸.

V.

W Bośni i Hercegowinie na poziomie władz centralnych funkcjonują dwa organy, które można zaliczyć do władzy wykonawczej – Prezydium Bośni i Hercegowiny oraz Rada Ministrów. Regulacje odnoszące się do ich pozycji ustrojowej i zakresu kompetencji znajdują się w art. V ustawy zasadniczej.

Porozumienie z Dayton wprowadziło kolegiąlną formę sprawowania urzędu głowy państwa. Rozwiązania tego rodzaju są bardzo rzadkie i raczej się od nich odchodzi (jak np. zlikwidowanie urzędu Rady Państwa w Polsce w 1989 r.), ale mimo wszystko nie jest to zupełny ewenement na tle współczesnych rozwiązań ustrojowych. Podobna sytuacja wśród krajów europejskich ma miejsce np. w San Marino³⁹. Natomiast już sposób wyboru

³⁷ N. Simailagić, op.cit., s. 553.

³⁸ Szerzej o obecnej roli OHR i perspektywach zamknięcia jego biura zob.: K. Krysiel, *W cieniu Dayton...*, op.cit., s. 319–324.

³⁹ Szerzej na ten temat zob.: S. Grabowska, R. Grabowski, *Prawo wyborcze do prezydencji w San Marino*, [w:] *Prawo wyborcze na urząd prezydenta w państwach europejskich*, red.

członków Prezydium Bośni i Hercegowiny i związane z elekcją ograniczenia o charakterze niedemokratycznym, a także procedura podejmowania decyzji, czynią z tego organu prawdziwy wyjątek.

Skomplikowany charakter systemu konstytucyjnego Bośni i Hercegowiny sprawia, że można w nim wyróżnić elementy różnych, klasycznych rozwiązań: półprezydenckiego, parlamentarno-gabinetowego, a nawet rządów zgromadzenia. Najwięcej cech wspólnych ma z tym pierwszym, a mianowicie wybór głowy państwa w wyborach bezpośrednich i powszechnych oraz jej szeroki zakres kompetencji, dualizm władzy wykonawczej przy osłabionej pozycji Rady Ministrów oraz parlament dwuizbowy⁴⁰. Na dominującą pozycję Prezydium w stosunku do Rady Ministrów wskazuje też to, że regulacje dotyczące tej drugiej zawarte są zaledwie w jednym, czwartym punkcie art. V, który jako całość nosi tytuł „Prezydium”.

Artykuł V konstytucji precyzyjnie reguluje niektóre zagadnienia związane z powołaniem i funkcjonowaniem kolegialnej głowy państwa. Kadencja trwa cztery lata – tylko pierwszy skład, wybrany w 1996 r., sprawował urząd dwa lata. Prezydium tworzą trzech członkowie, których przynależność narodowa jest ściśle sprecyzowana: Bośniak i Chorwat (wybrani na terytorium Federacji) oraz Serb (z Republiki)⁴¹. Tym samym, obywatele Bośni i Hercegowiny należący do pozostałych grup narodowościowych są pozbawieni biernego prawa wyborczego do najważniejszego organu władzy wykonawczej w państwie. Dyskryminacja dotyka również Serbów mieszkających na obszarze Federacji oraz Bośniaków i Chorwatów z Republiki.

Na czele Prezydium stoi przewodniczący – każdy z członków pełni tę funkcję przez osiem miesięcy, po czym następuje rotacja. Podjęcie decyzji wymaga jednomyślności – gdy jednak nie można jej osiągnąć, wystarczą głosy dwóch członków. W takiej sytuacji przegłosowany członek może powołać się na ochronę żywotnych interesów reprezentowanej jednostki, co skutkuje poddaniem zaskarżonego aktu prawnego pod głosowanie w Skupstzinie Ludowej lub Izbie Narodów Federacji.

S. Grabowska, R. Grabowski, Warszawa 2007.

⁴⁰ M. Alijević, *Polupredsjednički sistem u Bosni i Hercegovini*, „Društvena istraživanja” 2007, nr 1, s. 141–145.

⁴¹ Szczegółowo zagadnienia związane z działalnością Prezydium określa Regulamin pracy Prezydium Bośni i Hercegowiny (*Poslovnik o radu Predsjedništva BiH*), www.predsjednistvobih.ba/nadl/1/?cid=5,2,1 (10.10.2013).

Rada Ministrów, jak już wspomniano wcześniej, w systemie władzy wykonawczej jest organem o zdecydowanie drugorzędnym znaczeniu. Ustawa zasadnicza nie poświęca jej wiele miejsca, ogranicza się tylko do sposobu powołania przewodniczącego i wymaganych przez konstytucję ministrów oraz określa podstawowe zadania i zakres odpowiedzialności politycznej przed parlamentem. Dla zachowania odpowiednich relacji między Federacją i Republiką zdecydowano, że z tej pierwszej nie może pochodzić więcej niż dwie trzecie składu Rady. Ponadto ustrojodawca wprowadził nakaz powołania zastępców ministrów, przy zastrzeżeniu, że nie mogą oni pochodzić z tego samego narodu konstytutywnego co szefowie resortów⁴².

Za niezwykle specyficzną uznać należy transformację tego organu władzy na przestrzeni od wprowadzenia w życie porozumienia z Dayton do dzisiaj. Formalnie pierwsza Rada Ministrów zaczęła funkcjonować dopiero pod koniec 1997 r., kiedy po długich sporach uchwalona została odpowiednia ustawa. Powołano wtedy zaledwie trzy, wymagane w konstytucji, ministerstwa (spraw zagranicznych, handlu zagranicznego i stosunków ekonomicznych oraz spraw cywilnych i komunikacji), obsadzone według klucza etnicznego – stanowiska zagwarantowano tylko dla reprezentantów trzech narodów konstytutywnych. Jeszcze większym kuriozum było przyjęcie rozwiązania dotyczącego funkcji przewodniczącego Rady Ministrów. Na czele tego organu władzy wykonawczej stało dwóch współprzewodniczących (każdy z nich kierował pracą rządu przez siedem dni) oraz jeden zastępca, co jawnie naruszało Konstytucję Bośni i Hercegowiny⁴³. Sprzeczność takich rozwiązań z ustawą zasadniczą została wykazana w jednym z pierwszych postanowień sądu konstytucyjnego w 1999 r. Na miejsce dotychczasowej ustawy przyjęto w 2000 r. nową, która wprawdzie była już zgodna z konstytucją, ale dalej dyskryminowała mniejszości narodowe. Dopiero w narzuconej w 2003 r. przez podmiot pozakonstytucyjny, czyli wysokiego przedstawiciela, nowej ustawie o Radzie Ministrów zniesiono etnokratyczne rozwiązania. Ustalono wówczas także obowiązującą do dziś liczbę ministerstw – dziewięć⁴⁴.

⁴² Szerzej na ten temat zob.: I. Krstalić, *Savjet/Vijeće Ministara Bosne i Hercegovine*, [w:] *Država, politika i društvo u Bosni i Hercegovini...*, s. 279–299.

⁴³ D. Chandler, *Bosnia. Faking Democracy after Dayton*, London 2000, s. 68.

⁴⁴ Zob.: *Zakon o Vijeću Ministara Bosne i Hercegovine*, [w:] *Kodeks ustavnog prava...*, s. 159–166.

VI.

Również w przypadku organu władzy ustawodawczej, jakim jest dwuizbowa Skupsztina Parlamentarna składająca się z Izby Przedstawicielskiej i Izby Narodów, można wskazać na szereg specyficznych rozwiązań. Dotyczy to zarówno struktury parlamentu, jak i – a może przede wszystkim – obowiązujących w nim procedur.

Skupsztynie Parlamentarnej poświęcony jest obszerny art. IV konstytucji. Jego największą część zajmuje opis niezwykle skomplikowanego postępowania ustawodawczego, gwarantującego w szerokim zakresie ochronę praw narodów konstytutywnych – Bośniaków, Serbów i Chorwatów. Mniej uwagi ustrojodawca poświęcił innym zagadnieniom związanym z parlamentem, np. jego kompetencjom i uprawnieniom w relacjach z innymi organami władzy.

Izby Skupsztiny wybierane są w odmienny sposób. Izba Przedstawicielska składa się z 42 członków – dwie trzecie z nich wybieranych jest z obszaru Federacji Bośni i Hercegowiny, a pozostałych 14 deputowanych z Republiki Serbskiej. Taki podział może powodować (i faktycznie w realiach Bośni i Hercegowiny się tak dzieje), że interes obywateli z Federacji mogą reprezentować wyłącznie politycy z Federacji, a interes obywateli Republiki – tylko politycy z tej jednostki. Natomiast w przypadku Izby Narodów metoda wybory członków jest nie tylko rzadko spotykana, ale i niedemokratyczna, bowiem jej deputowanymi mogą być wyłącznie przedstawiciele trzech narodów konstytutywnych (po pięciu). Dodatkowo wprowadzone zostało ograniczenie terytorialne – Bośniacy i Chorwaci wybierani są pośrednio z obszaru Federacji przez Izbę Narodów Federacji, a Serbowie wyłącznie z Republiki przez Skupsztinę Ludową tej jednostki⁴⁵. Zatem w odróżnieniu od innych państw federalnych przyjęto dla Izby Narodów Bośni i Hercegowiny oryginalną zasadę reprezentacji. W Stanach Zjednoczonych, Republice Federalnej Niemiec czy Szwajcarii izba wyższa reprezentuje podmioty federacji, a w omawianym przypadku reprezentowane są tylko narody konstytutywne, i to w niepełnym wymiarze (ograniczenie terytorialne),

⁴⁵ Szerzej na temat niedemokratycznych rozwiązań w prawie wyborczym zob.: K. Krysiel, *System wyborczy w Bośni i Hercegowinie – spojrzenie krytyczne*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2010, nr 1.

z całkowitym pozbawieniem praw innych (pod względem etnicznym) obywateli państwa, zwanych w konstytucji „pozostałymi” (*ostali*)⁴⁶.

Również w ramach Izby Przedstawicielskiej obowiązują dyskryminujące przepisy o charakterze etnokratycznym. Do nich należy m.in. konstytucyjny nakaz wyboru po jednym przedstawicielu każdego z narodów konstytutywnych do 3-osobowego Prezydium Izby (art. IV/3). Podobnie dyskryminujący charakter mają także postanowienia Regulaminu Izby Przedstawicielskiej dotyczące składu kierownictwa komisji parlamentarnych (art. 30 Regulaminu)⁴⁷.

Jeżeli przy omawianiu struktury obu izb Skupstiny Parlamentarnej można było wskazać kilka nietypowych rozwiązań, to zasady działalności parlamentu, szczególnie w odniesieniu do postępowania ustawodawczego, bez wątpienia mogą uchodzić za wyjątkowe i bardzo specyficzne. Jest to następstwem wprowadzenia do procedury elementów składających się na jeden z fundamentów demokracji konsocjonalnej – prawa weta dla każdej z grup tworzących wielonarodową społeczność⁴⁸.

Specyfiką Skupstiny Parlamentarnej jest rzadkie stosowanie większości zwykłej, często spotykanej w organach ustawodawczych innych państw. Podstawową, wymaganą znacznie częściej, jest większość kwalifikowana w oparciu o pochodzenie posłów z jednostki (*entitetsko glasanje*, art. IV/3). Przy jej zastosowaniu dla przyjęcia ustawy potrzebne jest poparcie większości obecnych deputowanych, jednak wśród głosów „za” musi być co najmniej jedna trzecia posłów z Federacji i Republiki (czyli np. wśród 24 głosów poparcia musi być po co najmniej osiem z Federacji i Republiki). Jeżeli ten warunek nie jest spełniony, przewodniczący Izby wraz z zastępcami zbierają się w ciągu 3 dni jako komisja, próbując znaleźć kompromisowe rozwiązanie. Gdy jednak w tym organie kolegiальnym nie uda się osiągnąć porozumienia, projekt wraca pod obrady plenarne. Ustawa zostaje przyjęta, jeżeli przeciwnie

⁴⁶ K. Trnka, *Ustavni i poslovničko pozicioniranje procesa odlučivanja u Parlamentarnoj skupštini BiH*, [w:] *Proces odlučivanja u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine. Stanje – komparativna rješenja – prijedlozi*, red. I. Marić, Sarajevo 2009, s. 39–40.

⁴⁷ Pełny tekst Regulaminu zob.: *Poslovnik Zastupničkog doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine*, [w:] *Kodeks ustavnog prava...*, s. 136–151

⁴⁸ A. Mujkić, *Bosna i Hercegovina i izazovi konsocijacije*, „Odjek” 2007, nr 1, s. 7. Pozostałe cechy demokracji konsocjonalnej to rządy wielkiej koalicji, zasada proporcjonalności w prawie wyborczym i samodzielność podmiotów.

nie zagłosowało 2/3 deputowanych spośród wszystkich wybranych na obszarze Federacji lub Republiki.

W Izbie Narodów możliwa jest jeszcze jedna specyficzna forma głosowania – w sprawie ochrony żywotnych interesów narodów konstytucyjnych. Uchwała podjęta w Izbie Przedstawicielskiej może być uznana za sprzeczną z żywotnymi interesami Bośniaków, Serbów lub Chorwatów, jeżeli uzna tak większość deputowanych któregoś z tych narodów zasiadających w Izbie Narodów. Trzeba w tym miejscu podkreślić, że ustrojodawca nie określił, co należy rozumieć pod pojęciem „żywotnych interesów”. W takiej sytuacji sprawa trafia do sądu konstytucyjnego, który w postępowaniu pilnym rozpatruje przedłożony projekt⁴⁹. Brak konstytucyjnej definicji „żywotnych interesów” sprawia, że mogą one być w każdym zaskarżonym przypadku tłumaczone w inny sposób⁵⁰. Jeśli sąd konstytucyjny uzna, że żywotne interesy któregoś z narodów są faktycznie zagrożone, trzeba tak zmienić treść projektu aktu prawnego, żeby usunąć zaskarżone zapisy. W przypadku odmiennej decyzji sądu konstytucyjnego projekt wraca pod obrady Izby i do jego przyjęcia wystarczy większość kwalifikowana (opisana wcześniej).

Kończąc tę część rozważań, poświęconą Skupsztinie Parlamentarnej, warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden zaskakujący aspekt, a mianowicie brak konstytucyjnego określenia długości kadencji parlamentu. Ustawa zasadnicza niemal w ogóle nie odnosi się do zagadnień z tym związanych, dopuszcza jedynie możliwość rozwiązania Izby Narodów (ale już nie Izby Przedstawicielskiej) decyzją samych deputowanych lub Prezydium Bośni i Hercegowiny (art. IV/3). Dopiero ustawa Prawo wyborcze Bośni i Hercegowiny wprowadza 4-letnią kadencję Skupsztiny (w latach 1996–2002 kadencja trwała 2 lata).

⁴⁹ Dokładnie na temat procedury zob.: M. Simonić, *Zaštita vitalnog nacionalnog interesa konstitutivnih naroda u Domu naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine*, [w:] *Proces odlučivanja u Parlamentarnoj skupštini...*, s. 47–75.

⁵⁰ *Ustav Bosne i Hercegovine. Komentar*, red. C. Steiner, N. Ademović, Sarajevo 2010, s. 579.

VII.

Oryginalnych rozwiązań nie brakuje również w odniesieniu do jedyne go wymienionego w Konstytucji Bośni i Hercegowiny organu władzy sądowniczej, jakim jest sąd konstytucyjny⁵¹. Ustrojodawca poświęcił mu cały, mocno rozbudowany art. VI konstytucji, dodatkowo rozszerzony jedyną jak do tej pory nowelizacją z 2009 r.

Już na początku omawiania specyfiki sądu konstytucyjnego należy wskazać na sposób wyłaniania jego składu. Organ ten liczy dziewięciu członków – czterech wybiera Izba Przedstawicielska Federacji, dwóch – Skupsztina Ludowa Republiki, natomiast pozostałych trzech mianuje przewodniczący Europejskiego Trybunału Praw Człowieka po konsultacji z Prezydium Bośni i Hercegowiny. W przypadku tych ostatnich nie mogą oni być obywatelami Bośni i Hercegowiny ani żadnego sąsiedniego kraju. Tym samym konstytucja *expressis verbis* nakazuje, aby w najważniejszym organie sądowniczym Bośni i Hercegowiny zasiadali cudzoziemcy, co ponownie stawia pod znakiem zapytania suwerenność tego państwa. Wprawdzie ustrojodawca przewidział możliwość uchwalenia innych rozwiązań dotyczących wyboru tej trójki sędziów po okresie pięciu lat od wejścia w życie konstytucji (w domyśle – dopuszczenie obywateli Bośni i Hercegowiny), ale do teraz z tej furtki prawnej nie skorzystano.

Równie zaskakujące dla badaczy problemu może być to, że ustawa zasadnicza Bośni i Hercegowiny nie mówi wprost o możliwości kontroli przez sąd konstytucyjny ustaw przyjmowanych przez Skupsztinę Parlamentarną, a przewiduje taką kompetencję w stosunku do ustaw parlamentów jednostek. Takiego uprawnienia doszukuje się pośrednio, analizując prawo sądu do wydawania ostatecznych decyzji wobec pytań, które przedkładają sądy niższych instancji. Mogą one poddać w wątpliwość którąkolwiek z ustaw, także przyjętych przez Skupsztinę Parlamentarną, a nie tylko organy ustawodawcze Federacji lub Republiki⁵².

⁵¹ Choć nie jest to wyrażone wprost w ustawie zasadniczej, konstytucjoniści nie mają wątpliwości co do tego, że sąd konstytucyjny jest częścią systemu sądownictwa. Zob.: *ibidem*, s. 623.

⁵² M.N. Simonić, M. Simonić, *Uloga Ustavnog suda BiH u odbrani i daljnjoj izgradnji evropskog identiteta u BiH*, „Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici” 2011, nr 7, s. 14.

VIII.

Przedstawione powyżej przykłady rozwiązań ustrojowych dobitnie świadczą o specyfice ustroju funkcjonującego w Bośni i Hercegowinie od połowy lat 90. ubiegłego wieku. Począwszy od sposobu uchwalenia (narzucenia) ustawy zasadniczej, którą bez wielkiej przesady można określić mianem oktrojowanej, poprzez strukturę i zakres kompetencji poszczególnych organów władzy centralnej, na instytucji wysokiego przedstawiciela kończąc – bez problemu wskaże się wiele oryginalnych i zaskakujących rozwiązań. Podkreślić również należy, że omówione przykłady z całą pewnością nie wyczerpują tematu. Z powodu ograniczeń objętościowych nie poddano głębszej analizie rozwiązań ustrojowych na poziomie Republiki Serbskiej oraz Federacji Bośni i Hercegowiny, zaledwie zarysowany został też problem działalności ustawodawczej OHR. Nie scharakteryzowano także nietypowych regulacji dotyczących ustroju społeczno-gospodarczego. Nawet jednak bez pełnej analizy można z całym przekonaniem stwierdzić, że trudno znaleźć równie interesujące i specyficzne rozwiązania ustrojowe, jak to ma miejsce w przypadku współczesnej Bośni i Hercegowiny.

Literatura

- Alijević M., *Polupredsjednički sistem u Bosni i Hercegovini*, „Društvena istraživanja” 2007, nr 1.
- Bieber F., *Bosna i Hercegovina poslije rata. Politički sistem u podjelenom društvu*, Sarajevo 2008.
- Chandler D., *Bosnia. Faking Democracy after Dayton*, London 2000.
- Država, *politika i društvo u Bosni i Hercegovini. Analiza postdejtonskog političkog sistema*, red. D. Banović, S. Gavrić, Sarajevo 2011.
- Federation of Bosnia and Herzegovina – A Parallel Crisis*, „ICG Europe Report”, nr 209, 28 September 2010.
- Finci J., *Federalna Republika Bosna i Hercegovina*, „Dijalog” 2005, nr 1–2.
- Hladky L., *Dwanaście lat po Dayton – rzeczywistość i iluzje*, [w:] *Europejski protektorat? Bośnia i Hercegowina w perspektywie środkowoeuropejskiej*, red. M. Gniazdowski, Warszawa 2008.
- Ibrahimagić O., *Država Bosna i Hercegovina prema evropskim demokratskim standardima*, „Pregled” 2005, nr 1–2.

- Kleibrink A., *Federalism in the Balkan – Doomed to fail?*, „L’Europe en formation” 2008, nr 349–350.
- Krysieniel K., *System wyborczy w Bośni i Hercegowinie – spojrzenie krytyczne*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2010, nr 1.
- Krysieniel K., *W cieniu Dayton. Bośnia i Hercegowina między etnokracją a demokracją konsocjonalną*, Warszawa 2012.
- Krysieniel K., *Zasady zmiany Konstytucji Bośni i Hercegowiny*, [w:] *Zasady zmiany konstytucji w państwach współczesnych*, red. R. Grabowski, S. Grabowska, Warszawa 2008.
- Proces odlučivanja u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine. Stanje – komparativna rješenja – prijedlozi*, red. I. Marić, Sarajevo 2009.
- Provedba jednakopravnosti. Odluka o konstitutivnosti naroda u Bosni i Hercegovini*, „Izveštaj ICG za Balkan”, Sarajevo–Brisel 2002, nr 128.
- Simonić M.N., Simonić M., *Uloga Ustavnog suda BiH u odbrani i daljnjoj izgradnji evropskog identiteta u BiH*, „Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici” 2011, nr 7.
- Steiner C., *Geneza i legitimnost Ustava Bosne i Hercegovine*, „Status” 2006, nr 9.
- Turčalo S., *Međunarodna zajednica i izgradnja neuspješne države*, „Status” 2008, nr 13.
- Ustav Bosne i Hercegovine. Komentar*, red. C. Steiner, N. Ademović, Sarajevo 2010.
- Wybranowski D., *Między niepodległością a dezintegracją. Bośnia i Hercegowina w XX i XXI wieku*, Szczecin 2011.